नं: 134/घ - क - 1

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

पूर्वार्द्ध तत्त्वबोधिनी

पत्राणि 23/6608

नं० $\frac{१३४}{घ}$ — क-१

सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या

पूर्वार्द्ध तत्त्वबोधिनी

पत्राणि ३०१ — ३२३ = २३

$\frac{२३}{७७४}$ पत्राणि

नं० $\frac{१३४}{घ}$ — क-१

सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या

पूर्वार्द्ध तत्त्वबोधिनी

पत्राणि ३०१ तः ३२३ = २३

$\frac{२३}{७७४}$ पत्राणि

|| सर्वार्धतत्वबोधिनी प्रारंभः ||

इति नदीदेशसमीग्रहणं अन्यदा तेनेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धं वि
त्रगुरिति न चोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वाच्यम् बहुव्रीहिसमासेन्यके
नक्रकौडिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य वाधायने रतो विशेषणग्रहणं ग्रहणे
कृते सर्वनामत्वमिति कथं न हि तः परोपसमासान्तन वइति कथं च जहत्स्वार्थावृ
त्तिरिति इह हि जहत्स्वं पदं येसजहत्स्व: सोर्थोपसमासमिति बहुव्रीहि म ` वा
हुव्रीहिः तथा च स्वपदपदयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाष्यमिति चेन्न
अत्राहुः सूत्रभाष्यप्रयोगात्त्वपरमाहूयोनपूर्वनिपातः पजदंतादित्वाद्वा
सिद्धमिति द्विगुल्क इति यद्यपि सर्वनामत्वमेव हि षाष्ट्यस्य पूर्वनिपातत्वं सि
ध्यति तथापि त्रिचुल्क इत्यादिसिद्धये वार्तिके संख्याग्रहणं कृतं ननु सं
ख्याया अल्पान्तरत्वेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वाच्यो विपरीतोच्चारणम् सूक्ष्मि
त्याशंक्याह मिथोनयोरिति विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः अल्पी

नवी
३०

यस्या इति अल्पार्थे कन्निकाया इत्यर्थः गडादेरिति आदि शब्दः प्रकारवाचीति
नपुंसकनाभौ यस्य पद्मनाभः ऊर्णानाभौ यस्य सः ऊर्णायो वितिद्रूस्वः ऊर्णनाभ
इति इति सिध्यतीत्याहुः जातिकालेति एतच्च जातिकालसुखादिभ्यो ना-
च्छादनादित्यनेन साधितमिति भावः सारंगजग्धीति सारंगो जग्धो यया सा-
अस्वांग पूर्वपदाद्वेति ङीष् कथं तर्हि वाहास्थितमत्ताकरुहसित इदि अत्राहुः नपुं
सके भावे क्तस्येन पूर्वनिपातः निष्ठा पाहेन विहितस्यैव ग्रहणादिति बहुवि
ध्वेति आहिताग्न्यादिषु कल्पनं दत्तभिधानाद्वेति भावः इति बहुव्रीहिः समा
सः समाप्तः

चार्थेद्वंद्वः अनेकमन्यपदार्थेइत्यतोनेकमित्यनुवर्त्ततेसुबामंत्रितइत्यस्मात्सुबपिसमासइति
विभाषेतिवाधिक्रियतएवतदाह अनेकंसुबंतमित्यादिनाचार्थाइतिचशब्दद्योत्याइत्यर्थः
एकस्मिन्नितिभजनादावित्यर्थः ईश्वरंगुरुंचभजस्वेतिक्रियायांद्वयोः समुच्चयोयंत
घ्यावान्तोगजश्चाश्वश्चेतिद्रव्येद्रव्ययोःसमुच्चयःपटः शुक्लोरक्तश्चेतिद्रव्येगुणयोरक्तः
पटः कुंडलंचेतिगुणेशब्दयोर्विस्पष्टं भिक्षामटगांचानयति अत्रह्यदर्शाह्यदर्शना
त्भ्रामनानयत्रापिभिक्षामटस्यैवनत्वस्तुभिक्षानगामानयतितथाग्रटन्नपिनान्विष्यना
मानयस्ततोभिक्षाटनस्यैवप्रधान्येनगवानयनस्यत्वानुषंगिकता अस्मामष्यादितिप
कार्याभावाभावादित्यर्थः तथाहिवरुधीदिघटकपदानांकभावितभावेणैवद्वंद्वघ
टकपदानांचार्थेतिभावेणैकार्थीभावश्चावश्यकइत्यर्थः समर्थः पदविधिरितिपरि-
भाषितत्वात् चार्थेद्वंद्वइत्युक्तेऽत्रनचेतरान्येपपरस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः
संभवतीतिनसमुच्चयान्वयपचययोर्वैकार्थीभावात्तस्मिन्स्यातांततश्चेतरेतरयोगे
समाहारेचपरस्परसाहित्यसत्वात्समासोभवतिनतुसमुच्चयान्वाचयोः परंत्वितरेतर-

म.
बो
३.२

योगेसादित्यशेषाणां द्वंद्वं भविशेषसमाहारे तस्मादिमं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति विवेकव्यं न·
तु स्त्रीत्वामलमिम दोषाद्वांतभावेण विग्रह दर्शनादेकार्थीभावसत्तादंद्वोद्वैरः स्या
त मेवं विशेषणविशेष्येणेति सामानाधिकरण्येपविरिति तयातस्मरूपसंज्ञाणांद्वंद्वसंज्ञा
परवाधात् तस्यास्त्व सामानाधिकरणेपसावकाशत्वात्समाधिकरणाभावविवक्षायां·
तुप्रमाणप्रमेयेत्यादावविवनालोत्सात्मादावरेपिद्वंद्वौ रश्नापतिरेव द्वौत्वयोविति उत्तर
परपरत्वाभ्वावारनयोरनउ. पतदंतत्निश्च इदंद्वंद्वत्तत्पुरुषाः पाटे पर्यिथमाविन्याघ
भिप्रतेद्वं द्वेरूपन्यासः द्वदेपिअनेकामति सर्वेषामेवप्रप्यमाणेनेदिहृत्वेनोपसर्जन·
त्वायिशेषादतियमप्राप्तावयमारंभः यत्वत्वेनेततत्रद्वगोरपिद्वैनिवालतियः स्यादि
तस्माद्रूप्रत्वेकपामविति अप्रवृत्वारूच ग्राकतोवदाराथिसक्ततलत्तणाप्रवर्तते तेन रिवक्ता
हृत्स तत्रैकिंस्य सर्वमिपातेसतिजातिलक्षणं प्रहृत्वमेवेतिन पुनः प्रवर्तते इतिभावः
विशिखविरुद्नाश्रीमतेलद्याञ्जरोयादितिहरीहरगुरवइति दृरिगुरुशब्दयोर्नेनिय
यमः प्रवर्ततइतिभावः अजापदंतसमुद्राभ्रादः लक्षणहेतोः क्रियायाइत्यादिनिर्देशा

दन्तमिदं प्रकरणं तेन सत्सैष्टवौ दार्थविशेषा शालिनीमिति भाष्यविप्रयोगः संगच्छते
अल्पाच्तरं अन्तपूर्वनिपातनात्स्वार्थे तरप्कत्वतुल्यत्वयोरभावाच्च यदि प्रकर्षे तरप्स्यात्तदा द्वयो
रेव नियमः स्याद्विवर्तितोपपदत्वविषय एव तरपो विधानात् तत्र धवखदिरप-
लाशा इत्यादौ बहुषु नियमो न स्यात् ऋतुनक्षत्राणामिति ऋतूनामान सर्वेषाङ्भावक्षु
तेन नक्षत्राणां क्रुदयभावकृतं अभ्यर्हितं च वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्निति निर्देशेन ज्ञाप
त इति च तदर्थं भाष्ये अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते त
मकुर्वन्ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तत्रैव सूत्रे वक्ष्यते युधिष्ठिरार्जुनाविति
इन्द्रपुत्रत्वाद्धि सोऽर्ज्ञात्वात् परत्वाद्वा अभ्यर्हितत्वमर्जुनेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सि
द्धतीति भावः द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामिति प्राणितूर्यसेनानामंगानीति बहुवच
नान्तेनांगशब्देन षष्ठीसमासः अंगशब्दस्य प्रत्येकमन्वेति तेन प्राण्यंगानां प्राण्यंगैरे-
व तूर्यांगानां तूर्यांगैरेव सेनांगानां सेनांगैरेव द्वयोर्द्वंद्वः स एकवद्भवति न तु व्यतिकरे
ण तेनेह न मार्दंगिकाश्वारोहौ अश्वपाणिसेवनयो रागनामावयवः तूर्यांगनामोपका

न· वो २·३

रकं वोध्यं पर्षीद्वंद्व इति प्राण्यंगानां द्वंद्वस्तूर्यांगानां द्वंद्वः सेनांगानां द्वंद्व इत्यर्थः द्विगुरेकवच
नं वर्त्तते तत्रैकं वक्तीति सुत्र्यापकत्वविशिष्टः समाहाररूपोयार्थस्तत्र वर्त्ततीति पादकः
स्यादिसमर्थयत्वात् पलितमाह पककवत्स्यादिति याणिपादमिति यद्यप्यनुजातिपाणि
नामित्येव सिद्धं तथापि द्वयप्रधान्येपि भवत्विति प्राणग्रहणमित्येके पाणीपाणवाविति
यतिके रमाभूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये मार्दंगिकेति मृदंगवादनं शिल्पमस्येत्यर्थे
शाल्पमिति ठक् एवं पाणिविकेरत्यपि रथिकाश्वारोहमिति रथेन चरन्तीति रथिकाः
पद्याभ्यादिभ्यश्चेति ठन् ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ननु चार्थे द्वंद्व इत्यनेन समा
हारः सिद्धस्तस्य चैकत्वादेकवचनं रतीति रथिकाः पद्याभ्यादिभ्य एकवचनमिति सिद्ध
मिति किमनेनेत्याशंक्याह नियमार्थमिति समाहार एवेति समाहारे प्राण्यंगादीनामेवेति
विपरीतनियमोत्र न भवति तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् द्विसमाहा
रे एकवचनस्य द्विवचनं माभूदिति कृतमन्यथा तिष्यपुनर्वसू इति न स्यादिति एवं च द्वंद्व
द्वस्य प्राणितूर्येति प्रकरणवाद्भिन्नाभामपि समाहारद्वंद्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वंद्वो-

3

विभाषैकवद्भवतीति पाठ्समानेनार्थेवचनमिति शेषं चरनानामिति शाखायेनत्वाविना
मित्यर्थः स्येणोरिति छागति निह्नुतौऽएरगतौस्याप्रकृतिकऽएरप्रकृतिकत्वं तेनु पपदे
सतीत्यर्थः स्येणाः किंप्र भुवनूकठकालापाः उगदिति ऽद्रूपदाकदेषु चतिष्टिते षु दितेषु
वावाभ्यांतप्रगंतव्यमिति संकेतुयित्वात्संकेतेविस्मृत्योदासीनेप्रतीनु प्रतीदमुख्यतेक
ठीनप्रोक्तमधीयतेकठाः वैशंपायनांतेवासित्वात् णिनिः तस्यकरचरकादितिलुकुप्र
थ्येणाक्तप्रोक्तात्लुगितिलुक्कयापिएसब्रह्मचारीतपसेव्यानादिलोपः यजुरितिसेत्र
प्रधुर्युशब्दोयजुर्वेदलक्षक इति भावः पदकेति पदान्यधीतेपदकः क्रमादिभ्योवुन्
पदंक्रमकोदीपदान्यधीत्यक्रमाध्येतव्य इति स्वशप्रत्यासतिः अध्ययनतः किंयिताषु
त्रैग्रविप्रकृष्टेतिकिंयाज्ञिकनैयायिकोजातिरजातिवाच्यवपवद्देहापिजातिरित्युपच
धितरन्याशयेनाह जातिरित्युपवाचिनामितिविदमृद्धा इति जातिप्रायामेपिवद्रूव
चनमुपपद्यते नामाख्यायामेकस्मितिविधानातेनात्रपंगविकल्पेनेतिभावः द्रव्यजा
तीनामेवेति प्रमाणानामितिपर्युदासात्रत्रिपुक्रमायेनद्रव्यजातीमानामेकवद्भा

त॰ वेनतद्गुणाश्रियाजातीयानामितिभावः जातिः किंनरकवांचजन्मौ संज्ञाशब्दयेतौ जातिप्रा
बो॰ धान्यपवेति पतच्चजातिग्रहणाल्लब्धममथा पर्युदासेनैवजात्युपसर्जनद्रव्यवाचिनोपि
२॰५ ग्रहणेमधतौकिंतेनेतिभावः द्रव्यविशेषणेति नन्वेवं रंजितानुविधियास्तरुशैलाइति
भारविप्रयोगः संगच्छत एवेति किमिति तरुसरितः शैलाइतिमनोरमायां समर्थित
मितिचेत् अत्राहुः सकलतरुशैलरंजनं तत्र विवक्षितं नतु केषांचित् तरुशैल-
रंजनं तत्र विशेषणानामितिप्राथामारेकवद्भावमाशंक्य तथोक्तमितिवक्ष्यामलकानी
तिफलितिगितिलकुलक्क हितीतुकीति प्रत्ययस्यापि लुक् एतत्वेजात्युपसर्जनद्रव्य
वाचिनावेतौ विभाषा वृद्धमृगेति सूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकं जातिर-
प्राणिनामित्येकवद्भावश्च भवत्येव नतनानेनग्रंथेन विरुध्यते फलत्वजातिवाचिनो-
बहुवचनांतानामेव द्वंद्व एकवद्भवति न त्वेकवचनांतानां द्वंद्व इति फलत्वेनावनस्पती
तिवातिवोक्त नियममनुपेत्य नयच्छूतेः विशिष्टलिंगोसूत्रे चत्वारोपि शब्दाग्रवयवध
र्मेणावयविनि द्वंद्वे वर्तंते तदभिप्रायेणाह ग्रामेत्यादि इह नदीवाचिनां द्वंद्व देशवाचिनां ३

द्वंद्व इति वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन गंगां कुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव ज-
नपदो गृह्यते नद्याः शृंगपर्वतग्रहणेन पर्वतानां न कैलासस्य गंधमादनेन नदी देश इति
किं ऊ कुरुममसरूपैर्विशिष्टपदस्यार्थमाह भिन्नलिंगानामिति विरूपैर्वा द्विशि-
शिर्भेदार्थः अत एव विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रे भेदकं भेदानेति व्याख्यातम् समाहा-
रे द्वंद्वः स्यादिति निष्कर्षाभिप्रायेणायमुक्तिः यथाश्रुताभिप्रायेण प्रयोगात् द्वंद्वैकवत्
स्यादिति केचित्सूत्रे व्याख्यायत इति स्त्रियं उद्ध्यतीति उद्ध्यो नदः सोपि नदीविशेषत्वान्न-
दीशब्देन गृहीतः एवं शोणापि ग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यस्तेन मथुरापाट-
लिपुत्र इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरपि नगरत्वात् तद्द्वयमपत्यपरिणामेत्वद्द्वं न तत्र
पद्धिकत्वाद नवास्थितं यच्च स्मर्यते द्वन्द्वं तत्र वनस्पतिः स्यादथवा द्वन्द्व एव यः शालेवाश्व
भूतैर्येषां चिदा नकुलादपीति तत्र सर्वपदसाधारण्येनाह सुकालिकमिति नित्यान नकु-
लादिति नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः येषां विरोधः विरोधश्चैन तु सहानवस्थानं तेनेह न
छायातपयोश्चापवरिन्मयं द्वैकाल्येवर्तते तत्र भवः शाश्वतिकः कालाहञ्सूत्र

त
वै·
३·५
5

पदनिपातनादिससकांतादितिकादेशा ऽश्वयामं भमात्र इतिटिलोपस्तु नशास्त्रातिकः किं
देवौ स्तरैम्यन मंडमिथिमेमघेते वाह्य मृतादिशुष्कः कादाचित्को विरोधो नतु वित्यः मंघ
नत्रभूतिकालेतिहिरद्वात् परत्वादिति पशुशकुलिद्वंद्वस्यावकाशो गोमहिषमिति मंगोमहिषाः
हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः येषां चेत्यस्यावकाशः मार्जारमूषकं श्रमणब्राह्मणमित्यादौ
शेषः चकारेणवाध्यत इति चकारः पुनर्विधायक इति भावः शूद्राणां त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरः
शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः अतिरवसितानामिति निषेधात् यात्रादिति यैर्भुक्ते भस्मनाशु
ध्यते कांस्यमित्यादि स्त्रकृत संस्कारेणापि पात्रेन शुध्यति तेषामित्यर्थः गवाश्वमिति यथो
च्चारितानीति गणपाठे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः तेनावद्रुपादिक·
त्वापदातावद्रु. नदाउनरथस्त्रेण विकल्पो न भवति गोश्वमश्वं पश्वंश्चयशवो वाञ्चन्ये गोश्वमेश्वः
पश्वो गोश्वाः गवाश्वमिति इद्वयुत्कंठे विभावा ग्रामादासीदासमिति ग्रामत्रयमा त्रिपैत्य
कशेषो वाध्यते विभाषाग्रामिति ग्रंथं भावः उक्तादिशब्दैः प्रत्येकं द्वंद्वो विशिष्यते नचैको
क्तशब्दो द्वंद्वः नचद्वयोः सहप्रयोगः सरूपाणामित्येकशेषात् नाम्नेपर्यायाणां विरोधाफ- ८

लेसेनेत्यादिफलसेनादीनांद्वंद्वोविभाषाद्वन्द्वग्रेत्यनेनलक्षणान्तरेणवाएकवद्भवेन्न
वहुप्रकृतिरेकएकवद्भवतीत्यर्थः वहवोवर्तिपदार्थावहुवचनांतावाप्रकृतिःका
रणंयस्यसवहुप्रकृतिः वदराणिचामलकानिचेतिजात्याख्यायामेकस्मिन्नितिवै·
कल्पिकंवहुवचनंवदरामलकेइतिप्राधान्येप्येकवचनात्तयोर्द्वंद्वइतिनास्त्येकव
द्भावइतिः पशुग्रहणमितिविकल्पार्थमितिग्रंथभावः पशुत्वाविकल्पोसिद्धेप्र
ष्ववडवग्रहणंप्रतिपदविधानार्थंतेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदश्ववडव
वावित्येतद्वयितस्वात्नपुंसकमित्येतदेवभवतिसइतिनक्षत्रद्वंद्वेनह्येकवद्भावभा
जेपरामृत्पविधीयमानेननपुंसकत्वपकवद्भाववदेवप्रतियदविहितंभवतिन·
घावप्रतिपदोक्तस्यावलीयस्त्वान्नपुंसकत्वंसिध्यतीतिविप्रतिषिद्धंचाधिकरण
मित्वद्वंद्वेचकारोविभाषानुकर्षणार्थः स्वदेतद्व्याचष्टेविरुद्धार्थानामित्यादिउदाहरण
तृषीतोसंशीतोसमस्तावडुःखेरत्यादिविरोधोत्रसहानवस्थानलक्षणः भवत्येवे
तिविप्रतिषिद्धयग्रहणाभावेतुसहनस्यात् अद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमादितिभावः

त॰
बो
३०६

अधिकरणवाचीति शीतोष्णे उदके स्तः ॥ इद्रूपालिकः समाहारद्वंद्वोपि स्यादिति दिक् ॥ नदधि
यपत्नीदीति ध्वजनन्वाह्निकस्य ॥ आम्नः एवं मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यं इद्
ब्रज्यप्रजापती शिववैश्रवणौ विमादी समाहारद्वंद्वनिषेधसुखेनेम्येशरणेगद्वंद्वोऽ
नेनव्यवस्थाप्यते जन्मारुचधादधिपयसी इत्यादावपि तथैव तेन एवं जनन्वप्रयुक्त
विकल्पेनिषिद्धेपिनातिलक्षणेनित्वमेकवद्भावोस्त्विति नशंकनीयं किंच नेद्दलक्ष
णविशेषाग्रायद्भः एतानिनैकवत्सुरिल्वेकवद्भावमत्र निषेधात् यथा नघटस्वसा
दिभ्यइत्यत्र उभैपटापोरूपे निषेधसिद्धये स्त्रियांयउक्तं तन्नेति सामान्यतानिषिध्यतादि-
कउक्तला सेवाऽमनसेरति अत्र वद्धरेत्यादिनात्र समासं तेच निधायते अधिकरणेत्त
मासाधस्याश्रयाधिकरणं वर्तिपदार्थस्यैतावत्वं परिमाणनियमभागस्यमाने इति वाव
छेद्दव्यसंख्याव मगइति नियमोनस्यादिति नचैवं माणंगतात्माम स्यैवव देवेति नियम
स्यायतिषेधविधेषुचार्थद्वंद्व इति समाहारेद्वंद्वः स्यादिति चार्थं सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्युप
पगमेन समाहारेद्वंद्वस्य प्राप्त भावात् नचोक्तन्यायेन नेतरेतरयोगद्वंद्वोपि नस्यादिति

वाच्यासमासाध्यायोगइतिलिंगात्प्रधानस्यसापेक्षत्वेतदभ्युपगमात् उक्तंहिभाष्येभव
तिप्रधानस्यसापेक्षस्यापिवृत्तिरिति स्यादेतत्समाहारद्वंद्वस्यात्रप्राप्ताभावेद्वंद्वस्यप्रा·
प्तित्वेनैतिनियमार्थत्वमस्त्वितरयोगद्वंद्वोनिर्बाधएवेतिसूत्रमिदमकिंचित्करमितिचे
त् अत्राहुः सनियमसूत्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेद्वंद्वश्चप्राणित्र्याणत्वेति
सूत्रंकेवलमितरेतरयोगद्वंद्वनिषेधपरंतथाचेतरेतरयोगनिषेधस्यनिषेधद्वारा
इतरेतरयोगद्वंद्वप्रापणार्थमिदमितिपक्षेचनिषेधमुखेनप्रवृत्तिपक्षस्यज्ञापनायेद
मितिकल्पितमितिदिक् विभाषासमीपे यद्यप्येवंसमाहारद्वंद्वोवेतिव्याख्यानेपितद·
तिरूपापिपूर्वसूत्रेनियमनिषेधस्याकृत्वानदनुरोधेनाह नियमोवास्यादिति उपा
दंशादंतोष्ठमितिपक्षेवन्नावपदेश्चव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः पतित्वबहुव्रीहिस्तदा
उपदंशस्यदंतोष्ठस्येतिषष्ठीस्यात् उपदंशंदंतोष्ठस्यमेवेष्यतइत्याकरः दंतोष्ठदर्शन
मित्यभिप्रायेणषष्ठ्यांकृतायामप्युपदंशशब्देनषष्ठीनेष्यते अतोबहुव्रीहिर्नानु·
प्रयोगः किंत्वव्ययीभावस्यैवेतितदाशयः अनतइ. अतइतिषष्ठ्यंतंज्ञातावेकवचन

त.
वै.
१०

अतो विधीयत इति संबंधेभ्य इति त्वनुवर्तते तेन चात्र षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह विधीयमानि
संबंधिनामिति ननु अन्तर इत्यनुवर्तनादेव सिद्धं किमनेन अतो ग्रहणेन अत्राह अत
इति ह्यप्रमाणं हि विशेषणं अनुवृत्तं तत्त्रपदे परतो यत्पूर्वं तस्य विशेषणं पुत्रशब्दे-
परे अनङ्. विधास्यति तत्र कार्यिनिर्देशार्थमपि यथा जातपुत्रा विसत्रापि स्यादिति ॥ उ-
त्तरपदे इति मण्डूकप्लुत्या भयपदस्याधिकारो लभ्यते । उत्तरपदे शः पूर्वपदं तत
स्यान ङि. त्यर्थः होतः ऋशतावविति सानङ्. न ङि. त्वात्सर्वोत्तरस्य अकारस्यादेश स्यति-
लोपः न चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्य कृउ रणपर इति रपरत्व प्रसंगात् नन्विह
त्तरपदे न पूर्वपदं नाक्षिप्यते अमध्याहोत् यात्रे नेष्टो द्गातार इउा ङि. त्करणेन सत्तसेङि.
त्करणाभावे मित्यावरुणावित्यादो देवताद्वन्द्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमानोयमादेशः
पूर्वस्योत्तरस्य पदस्य वा स्यात् पूर्वस्यात्पवेत्यत्र नियामकाभावात् एतेन अत इति
कार्यिनिर्देशार्थमित्युक्त्वा निर्दिश्यमानस्य अकारस्यैवादेशः स्यादिति ङि. त्करणं व्यर्थ ९
मित्याशंकापि परास्ता नेष्टोद्गातार इति न सवत्र नेष्टा पूर्वपदं अपवाद अस्यैव पूर्वपद

त्वात् मातापितराविति पित्रोत्पादनेऽनयोर्योनिकृतः संबंधः एवं चात्र तद्धोतादिष्वपि विद्या
कृतः संबंध एकस्मिन्नन्तेवासिन्यरूप इति विवेकः मंत्र्स्मेनेतिनेन विभाषास्वरूपमोदि
तव्वन संबंध एत इति भावः पितापुत्राविति अनयोरपि योनिकृतः संबंधो जन्यजनकभाव
लक्षणः देवतेति अन्तु कारांतार्थमविद्यायोनिसंबंधार्थं वचनं इद्ग्रेः आनङ्दीपवादोयं
देवताद्वंद्व इत्येवेति इदं च वृत्तिग्रंथेऽस्थितं स्यातिर्लक्षतयोतद्देवताद्वंद्वेपि अग्नीषोमावरुणौमा
मीत्याश्वलायनप्रयोगः त्वार्थत्वात्साधुः यद्वामास्तु न द्वन्द्ववृत्तिः अग्निसोमौ माणवकादि
मत्राभिव्यक्तपदार्थये स्वतंत्रालोकविश्रुता इति माध्येनादोषत्वात् अग्नेः सोमदाशारिति
निषेधेयमारंभः अविष्टदिति अग्नेः स्तुयते अस्मिन्नसः क्रतुविशेषः संपदादित्वात् धिकर
णे क्विप् अग्निष्टोम इति अग्नीनां स्तोमोऽग्नेष्टोमः सोमयागस्यैव संज्ञोच्यते इष्टहोतकार
उच्चारणः इकारस्यैकार एवेथानंतरबाधकबाधनार्थं वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमुद्दिश्यते वृद्धिमात्र
स्यानंतरपदस्यासंभवद्धेतामाचष्टे वृद्धिप्रत्यन्तरपद इति आनङ्. मीत्वे च वाधित्वेति यद्यपि
वृद्धिः प्रागेव तयोरंतरंगत्वात्स वृत्तिरस्ति तथापि परिहृत्यापवैरविषयमुत्सर्गोभिनि

त
बो
१०८

वेशातइतिम्यायापानङीत्वेन भवत इति भावः आग्रावेसवमिति इत्वाभावा दातडे॰वभवतिहूत्वं
माभूदितिअकारेसतिसकारस्यअवर्णं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावो नुमीयत इति भावः
विसर्गमितितथाचक्षचिह्निकादोनेस्यवानुमेयंलक्ष्यानुरोधादितिभावः उषासासूर्यमिति
उषाश्चसूर्यश्चतयोः समाहारः भ्रातरपितरौमातृशब्दस्यारङादिशातिषासतेद्वंद्वात्अत
ग्रहणं विस्पष्टार्थं तु इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति त्वक्स्रजमिति बहूनां द्वेद्वेवा
कृत्वचस्रजेरतिद्वंद्वः द्वंद्वावववादत्वेनाह अथैकशेष इति विरूपाणामिति रूप्यतेबोध्यत
इति सुसमासोग्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतयापि व्याख्यानात् सूत्रादतोरेवलब्धं शाक्यतइ-
ति प्रागेव व्याख्यातं वृद्धो यूनाअपत्यमंतर्द्धितं वृद्धमिति एर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणि
सुक्तगोत्रापरपर्यायस्येदग्रहणं कृत्रिमेण समासाद्वचर्यात तदाह गोत्रे यूनेत्येवतन्नसत्व
तं अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति सिद्धांता तेन औपगवाश्चानंतरः औपगव
विश्वपुवेसत्वनैवशेषः माणवितीति भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्तस्मायूनि
इहाटकसौवीरेष्वव्हलमिति कुत्सा पांठ—इदकात्सौवीरत्वचाधिकमपेक्ष्यतेनतद्युव

त्वमात्रंकृतंपौत्रप्रभृतिगार्ग्यवात्स्यायनाविति शब्दद्वयकृतं संशये वैरूप्यगोत्रादिकृतं स्त्रीपुंवच्चेत्य
त्रेति गोत्रत्रयसमर्थं तं स्त्रीवाचकमित्यर्थः पुंभाकृतं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्वित्वं नान्तरे विग्रह
माह गार्ग्यायणाविति अत्रानुवर्तमानश्च तितत्र शास्त्रस्य विषमतः पुंवदित्यर्थातिदेशस्य फलम
नेन दर्शितमन्यथा स्त्रीत्वानुवर्तते तल्लङ् न स्यात् गार्ग्यामपि सत्यपत्रनत्वासिद्धं रूपातिदेशात्
नैतत्सिध्येत् समासमतिरेकेणविशेषाननतिदेशादित्याह सरूपाणामित्यनुवर्तनात्र
इ गार्गिंच वात्स्यायनौ च पुमान् स्त्रिया वृद्धो यूनेति निवृत्तमसिद्धं रूपातिदेशात्तु नैतत्सिध्येत्
समासमतिरेकेणविशेषाननतिदेशादित्याह सरूपाणामित्यनुवर्तते वा नेद्गार्गिंच वात्स्या-
यनौ च पुमान् स्त्रिया वृद्धो यूनेति निवृत्तम् सरूपाणामित्यनुवर्तते भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ
रसूत्रारंभात् तेनहंसस्य वरदा चेत्यत्र न भवत्यत्र न भवत्यन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः सम
त्वजातिसाम्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वयात्र नियुक्तत्वात् स्यादेतत् गौरियं गो-
श्चायं तयोः सहोक्तौ पुमान् गावाविति नियमेन स्यात् तल्लक्षणविशेषाभावात् किं तु स्त्री-
वाचकस्य पुंवाचकस्य वा सरूपाणामित्येकशेषो नियमेन स्यात् अत्राह तदितरकृत

त. बो. २·८ 9 विशेभावेनातात्पर्य्यान्नदोष इति द्वंद्वाएणा विमादैत्वेकशेषो न भवति स्त्रीत्वपुंस्त्वेन तद्योगरू
न विशेषस्य सद्भावात् स्यादेतत् एतागावाविति नियमो यस्मात् इति मनोरमायां यदुक्तं त
त्कथं संगच्छतां त्वदिंदादितः शेषे पुंनपुंसक इति नियमप्रवृत्तेः स्त्रीवाचि गोशब्दस्य शेषे
पि तौ गावौ विति नियमतः प्रयोगः सिद्ध्यत्येवेति चेदत्र केचित् दिग्प्रदर्शनमात्रमिदं तौ लो·
गावौ स्त्वं दैौ गावाविति नियमतो न स्यादिस्तदादत्वेनैवं अथवा एतशब्दोत्रादंतः कर्त्तुरवा
चीपतन्नप्रएता चएतौ गावौ कर्त्तरौ गावौ सत्रूपएणामित्यनेन स्त्रीलिंगशेषत्वएते गावाविम
पस्यादिति यथाश्रुतमेवत्समर्थनीयमित्याहुः तदपरेन क्षमंते इति वादितः शेषे इति निय
माप्रवृत्त्यावपि पुमान्स्त्रियेति नियमप्रवृत्त्यावौ लोगावाविति नियमतः सिद्ध्यत्येवेति अ·
त्रवदंति अत्रद्वंद्वतत्सरूपविशेषणानामिति तन्मायसिद्धमित्यवचनं विशेष्यलिंगत
देव विशेषणेष्वपीति सर्वसंमतत्वात् एवं च द्वंद्वतत्सरूपविशेषणेष्वेकशेषवि·
शेषणेष्वेतावित्यत्रत्यदादितः शेषे इत्यादि नियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिंगं भवती
ति स्त्रीवाचि गोशब्दस्यापि शेषे एत इति स्यादेवैत्यै तौ गावाविति नियमतो न स्यादिसंपतिः ८

सेगब्रनपवदिकृतनपुंसकमनपुंसकेनश्चन्यतरस्यांग्रहणमेकवच्चेमयैनैवानंतर्यात्सं
बध्यतेनत्वेकशेषेणमाशायेनाहृक्लीवंशिष्यतेतच्चवाएकवदितिअनपुंसकेनेत्यकिं
शुक्लंचशुक्लंचशुक्लेअत्रैकवच्चेतिनभवतिअस्यग्रहणमस्यैवैकशेषस्यएकवद्भावो
यथाविज्ञायेतेत्येवमर्थमन्यथाऽतरत्राप्येकवदितिस्यादनुवृत्तिः शाकेतशुक्लेः पटश्
त्यादिशुक्लाः शुक्लाशुक्लमित्येवविग्रहः पटः पटीत्यादिस्वरूपानंतशुक्लाशब्दस्यगुणि
लिंगत्वस्फारणायपितामात्रा७ श्वशुरः श्वश्र्वानन्वेतत्रद्वयंअर्थेपितृशब्देनमात्रापित्रोः
श्वशुरशब्देनतश्वश्रूश्वशुरयोर्लक्षणयावोधसंभवातनचसरूपाणिलिंगत्वस्फारणा
यः पितामात्राश्वशुरः श्वश्र्वानन्वेतत्रद्वयंअर्थेपितृशब्देनमात्रापित्रोः श्वशुरशब्दे
नादिनिवेतत्रत्राहः पितृश्वशुरशब्दयोरिवमातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोरुक्तविषये
प्रयोगंवारयितुमारंभणीयमेवतत्रद्वयमनभिधानमाश्रित्यप्रत्याख्यानस्याऽचिंतत्वा
दितिमातापितरावितिश्वश्रूः श्र्वंजपत्नीचमात्वतुल्याप्रकीर्तिताइतिस्मृतेश्वश्वा
श्रभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः त्यदादीनिसर्वैः सर्वैः किंमदादिभिस्तैरपिसहैतोत्स्या

त॰
बो
१९॰

यण्णास्यात् प्रत्यासत्त्यात्यदादिभिरेव सहैकाविवक्षेमाभूत् यत्परमिति शब्दपरविप्रति-
षेधादितिभावः त्यदादितः शेष इत्यादिना नतिः त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते पुंसः पु-
मान् पक्षे नपुंसकं नहवेशान लिंगमतिप्रादकानि भवंतिवा मित्यर्थः कानीमाकादायामर्था-
त्यवादोमेव प्रस्यापवादमाह अर्द्धेतिहृद्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं नकिंतुविशेष्यनिघु
तैवेत्यर्थः नन्वेवं कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र द्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि वि-
शेष्यत्वाद्विशेष्यनियतायामपि कुक्कुटमयूर्याविमे इति नियमो न स्यात् इति चेदत्रव्याः
परवल्लिंगमित्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुभयोरुतनत् परवल्लिंगत्वात् उत्तरपदलिंगस्यै
व द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपादितेन तल्लिंगाधीननैवानुप्रयोगात्सिद्धिमिति न कदाचिदनुपप-
त्तिः मयूरीकुक्कुटाविमौ विति प्रकृतानुपयुक्तमप्येतन्नत्सप्रसंगादुक्तं तत्रेति विप्प-
ल्यर्थं सा चेति अर्धपिप्पलीन तत्पुरुषविशेषणमुपादत्तमिति अर्धपिप्पलीतिः इति यद्यपि
स्त्रीनपुंसकसाधारणस्ते इमर्म्यपागमत्रयापि नचतत्र समाच अर्धपिप्पलस्मा इमायुदा १५
हरणमूह्यं ग्राममग्राम्येभवा ग्राम्याः ग्रामायथ एवेति एवः लिंगद्वयेपि प्राप्त इति नपुंस

मिदं स्वनर्थकेनापीति कथं तर्हि सपथीति जगरीति इहकृतेषु कृकयोर्द्वन्द्वो वा वचनात् नव
नञ्समासादित्यनेन कृत्वभ्रू इति प्रत्ययस्यैव कथं पितिनिषेधाशंकाया: वचः प्राचीनाना
मेव सन्निधेय इति वक्ष्यमाणत्वात् कप्रत्ययस्य षष्ठ्य उत्तरत्वात् मन्ये समासान्तवि
धेरनित्यत्वात्साधुरिति समासेऽयं पूर्वो रत्नाको विनिसृत्य इम सपथीति भाषा द्वेस्युक्ते
बहुवाग्मिकेति वाचो ग्मिनिति षाषाद्विपथत्र प्राग्उक्तकप् मात्रायेत: षाष:स्यात्
तर्हि विग्रयात् सुगंधिरित्यादावपि स्यादत: समासान्तायेत षाष इह गन्धस्येत इत्या
त् पत्युक्तसमासान्ताना दिति व्याख्यवरिति स्याति स्यारा स्तोयोपि समासान्त इत्युक्ते ^
सुगंधिरिति गंधस्येत्यादिना इत्समासान्तः प्रियपथ इति ऋक्पूरित्य प्रत्ययः समा
सान्तः ३ यवरुवइति संख्याव्ययेत्यादिना समासः उत्तरपूर्वे त्यादिना हिडु. नामे
त्यादिना समासः सपुत्र इति नेनस ᐧᐧᐧ त्यादिना समासः प्रत्येभावः षाषावद्भ्रौ^
हिरित्यतः षाषवदमनेकपदमन्यपदार्थ इत्यनस्मिन्नेव सूत्रे श्रनुवर्तते संख्याव्यय
मेत्यादिसुवर्तिने ते तथाच षाषाधिकारस्थत्वाभावादयव - वइत्यादिसुकप्रत्ययो

नवो

२१०

10

नेतिपर्वंवावेकप्रत्ययपदार्थेइतिसूत्रात् पृथक्संख्याव्ययसमेत्यादिनाप्रारंभः क
वभावार्थमप्याव‥ पवइतिस्थितेनत्रसनत्रुत्वचिनस्यपोष पाहृस्यानुक्तसमासान
परत्वेपोषादिकारस्यपरत्वेचकथमित्यतआह नेत्यादिनेति सर्वार्थभेदेपाहृभेदः स
त्यप्यर्थभेदेपाहृस्याभेदइतिमतद्वयंश्राप्ये प्राहृतिःप्रतीयेतेत्रमितिविवेकः यत
वदेतियद्दोक्ताःसमासान्ताः स्वविषयवाधकाभवेति ननक्तसक्तसमासांतपरेण
पोषग्रहणेनेति ननविकल्पितन्यादीनांसमासांतनेगचविनाप्यनयाप्रयप्रयइत्यादौ
परेणकपावाधावमेः ईयसश्च नित्योवैकल्पिककपकपूसर्वैरपिनिषिध्यते वहु
श्रेयानिति अतिशायनप्रत्ययः श्रेयान्द्विवचनविभज्योपनीयस्तन् प्रत्यस्य[illegible] श
षाद्विभाषेति कप्प्राप्तः वहुश्रेयसीति नप्रतनश्चेति नित्यप्राप्तः कलिंगविशिष्ट
पोविभाषयाईयसश्चेति प्रतिषेधे वहुनाडिकिति उपसर्जनह्रस्वः स्त्रीप्रत्ययान
त्वान्मावादिति अविन्दत्वन्नेतिम्प्इति नीप्रत्ययस्य स्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वा
दितिभाव सप्तमीविशेषणे यदाकंठेकिंदवदस्मीति तानेन स्वविशेषणेकाल

समानत्वात्स्त्रीलिंगशेषस्य फलमाह इमा इति एवं चेमे चैत्याश्च इमा इति स्त्रीलिंगशे
षएव भवतीति न त्वेतत्पदादितः शेषे पुन नपुंसकतो लिंगवचनानीति पुंलिंगशेषः गा
व इति भाष्योदाहरणादिमे के अश्वमेव ग्राम्यपशुसंघेयत्नाविशेषाद्गाव इतिवत् इमा च तिच
स्त्रीलिंगसेषएव स्यादिति नास्ति शंकावकाश इत्याहुः एतेनागावादिति एकशेषस्यानि
कविषयत्वादिवानेकपरिभाषासिद्धे संघग्रहणसामर्थ्याद्बहूनां समुदायोत्र गृह्यत इति
भावः एकशेषे कृते इति विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरंगत्वादिति भावः नन्वेवं विषयम्
दानत्वं द्वंद्वापवाद एकशेषे इत्युदोषः कथं प्रवर्तत इति चेत्तत्राहुः यद्येकशेषो न स्यात्तर्हि
विभक्त्यावुत्पद्यमानायां द्वंद्वः स्यात्कृते त्वेकशेषे न भवतीति तादृशीं प्राप्तिमादायऽयमपवादो
ऽयमिति द्वंद्वो नेति एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेष इति भ्रमो निरस्तः न च तथैवास्तु फले विशेषाभा
वादिति वाच्यमिमाहृाते नेति पंथानाविति न चात्रेतोत्सर्वनामस्थान इति लिंगात्समासांतः
स्तु परिहारः इतोदित्त्वक्तोपि साविलुप्तत्वात्पंथा इति सिद्धिरिति वाच्यम् पथो विभाषेति
समासांतानामपरिहारः इतोदित्त्वक्तोपि साविलुप्त भावेऽश्व पंथा पथाविसादौ इतोदिति स्त्रत्वस्य

त
के
३११

सावकाशत्वात् इत्येकदेशोक्तेः प्रसंगादाह कृतेति तस्मादिर्थं त्वहृत्य इति पंचानां वृत्तिरिति इत्वी
वार्थसंज्ञा इह्राद्यावाभीयत इति भावः लक्षणमाह परार्थेति अस्य पार्श्वीतभावेन परपदार्थान्तर
भावेनवाणोपरपदार्थान्तरभावेनविशिष्टोर्थः सचाभिधीयतेयेनतस्सार्थाभिधानं अतएववति
उतं वृत्तिनभवतितन्नैकार्थीभावानभ्युपगमात् यथा मृडपचतीत्यादौफलेमृडत्वान्वयान·
स्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्नभवतिवृत्तस्यच विशेषणयोगोनेत्यपगमादित्येकेसमर्थसूत्र
त्रेकैयटस्त्वाहपरस्यशब्दस्यपोर्थस्तस्याभिधानंशब्दान्तरेणयत्रसावृत्तिरित्यर्थः यथाराज·
पुरुष इत्यत्रराजशब्देनवाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोभिधीयत इति विग्रह इति लौ
किकविग्रह इत्यादिना इत्यर्थः अस्वपदेति समस्यमान इति यावत्सदाचदितरे इत्यर्थः द्वंद्वबहु
व्रीह्योरेवेति अनेकग्रहणानुवृत्तिर्भातद्विधानावबहुपदसमासत्वं तयोरेवसंभवतीति
भावः क्वचिदेवेतिनियतत्वात् तनाम्नेति नाम्नेति प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॐ भकार इति अत्रह्रिस
वुत्पतेः प्रागेयापदसमासः कटस्तत्स्वविति छिवि प्रछीतिवार्तिकेनमिकीणीतिसू·
त्रेचकरभूरत्रसूत्रं इतिनिपातनात् धातुनासमासः पिवतरवादेतेति आख्यातमाख्या· १०८

नेनेति सपूर्वकस्य ककारोपादानं समासः इति समासशेषः ऊरकस्त्वग्रइति लक्षणप्रपञ्चेनैकवचनमोतं
समासेनानात्मपिकिंचिपितेनदाह समासस्याप्रत्ययेनावयवइति सामान्यतः श्रुतमपिपुरैवस
वध्यते सामर्थ्यानान्येविन्यापायेनव्यवहे अतेयालदंतस्य नेतिसूत्रेसंबंधिनोधिकरणस्यवि
वक्षया सप्तमीनेनान्तरसंबंधिनीयाभूतदंतस्यनेत्यर्थः यद्यनान्तपूर्वपदेनेतिव्याख्यायेन
नहिहृष्टरूपवत्तइत्यत्रनिषेधोनस्यात् यदिवेतेसमासार्थेति नेतिव्याख्यायनदा अहुभूतित्यत्र
तस्यानस्मादुभय संग्रहार्थमनकव्याख्यानमेवन्यायः अर्धचैइतिअर्धनपुंसकमितिसमासः
अर्धर्चाः पुंसिचेति पुंस्तेअन्तर्गतेत्यादि अनुक्तसमासानवाक्यिषाविभाषेतिकप्रत्ययेन अन्तकं
वहुकृत्वमितिपिवेत्यत्र विसर्गपरमिति यद्यपिपुरुषाहेन समासेष्येतस्मिन्मतेति तथापिविसर्गा
दित्यनिष्ठवारणायसूत्रेपूर्वग्रहणं कृतसमासान्तस्येति येनविधिरिति सूत्रेऽप्यायलिङ्गेति इति
भाषादितिभावः अंतरीयमिति अंतर्गताः प्रतिकूलाः संगता आपोयस्मिन्निति विग्रहः उपसर्ग
ग्रहणं प्रादेरुपलक्षणार्थं समापइति अन्तुपसर्गत्वाभावेनविभ्रमितिभावः भाषेण समापरविप्र
तिषेधोवक्तव्यइत्युक्ते सच देवयजनरूपविशेषार्थपरस्परयीयसमस्तईनितिदेशानसमीपमिति

भाष्योदाहरणत्वेनैतेयं देवयजनमिति देवा इज्यंते नास्मिन्निति कुत्स्यन्यायश्च भूमि स्वविविमह
त॰बो॰ जन्मादिति समासांतानाभावः अवर्णानाद्वेति द्योमरिति सूत्रे ईश्वमनवर्णानादितिवक्तव्ये इह
३१२ माभूत् प्रायं परायेमिति भाष्योक्तेरागनिषेधस्त्रे प्रयपरेपमिति भाष्योक्तेश्चेतिभावः ऋदनोः
12 दीर्घोच्चारणं क्वचि द्व्यावायामवगटमार्थं वत्वचास्य अन्नपेगोमान् गोभिरित्यत्र न्यूयथा हेत्वेना
वग्रहेणेति अन्नपइति अनुगता आयोस्मिन्निति अन्नयोदेषां जलप्रायमनूपस्यादित्यम
रः प्रतिसामममिति अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुब्रीहिर्वा एवमनुसामादावप्यूह्यं कृष्णो
दरीति अजितियोगविभागेन गतार्थमिदं एवमन्तरवार्तिकमपि कृष्णभूमश्च्यादयो बहु
ब्रीहयः पद्मनाभइतिपद्मनाभावस्येतिविग्रहः गङ्गादिस्यान्ताममरंतस्य परतिपानः पद्मा का
रा नाभिर्नस्येतिवा एवमूर्णनाभोपिसेयः संज्ञाकं दस्तोविनिहावाविशेषः अव्याणहूपपते
नेति दर्शनं चतुरस्रत्वाद्यचितोऽजिताशब्दस्यपर्देदासामन्यत्वस्याग्रहणमित्याशयेनाह अग्रेरत्तः
पर्यायादिति गवाहः इतिगावः किरणाश्च तथाहोरं भवावीषष्ठीसमासः प्रभुवतिपरत्वंन ११
इति निपातनफलं तत्समासविशेषेत्तियमः इलोयादिकं मनदाह आवाइतिबहुब्रीहिय

इतिबहुव्रीहिग्रियपदेनार्थः नेननन्तुरुषोऽग्रवनारोविचमार इत्येव भवानीतिभावः एव
मनमरत्र्यथवथाग्णाम्नूर्ध्वत्रिचनराइति त्रियस्थलारोवेतिविग्रहः सख्योव्ययासन्नेतिनबहु
व्रीहिः बहुव्रीहौसंख्येयेडजिति डचोपवादेच् समितिभवमितिप्राण्पिगन्वादेकवत् इरुवाष्ठी
वंनोचेति सविशालीवेपुमान्त्रहृवित्यमरः मानकपघष्ठीवदाखियामितिच ऊर्वष्ठीवप
दष्ठीवमितिप्राण्यंगत्वादेकवद्भावः द्वंद्वोतिपान्पनइति विरूपाणामपि समानार्थानामि
त्येकशेषवाधित्वेतिभावः मरजसमिति ग्रव्ययीभावेचाकालइतिसहस्यसः सरजः पंक
जमितिसरजसमकरंदाति मेदास्त्र इति माघप्रयोगस्त्वचिंत्यमितिभावः निःश्रेयातितिनि
श्चितंश्रेयो येनेतिविग्रहः निश्रेयसइति केषांचित्समुदाहरणमशुद्धं श्रेयसश्वानि कंपा
तिषधात् गोष्ठश्वानि एतेनसममीतत्पुरुषएवेतिनियमादर्शितस्तेन षष्ठीतत्पुरुषेगोष्ठ
श्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमितिषष्ठीतत्पुरुषः एवंहस्तिवर्चसमपियलोति पलेममांसमहतीतिप
ल्यामांसमोजीनदीयंवर्चः पल्यावर्चसे ग्रवतमसमित्यादि ग्रवहीनंसंततंवतमइतिवि
ग्रहः ग्रपयनीतिश्रेपहृष्टमपयातेइतिप्रादिः श्रेपमितिगावमित्यर्थः श्वसोग्रवस

नवो

२१२

13

शाख्ताग्रशास्त्रवचनादीयस्तनित्याकार विष्णुडंव्याघ्नणा उपेताइति धनइतिध्नइतिवस्त
शाहृइतिवसीयइति यः कामभयेनवसीयान् स्यामिति श्रेयानिति प्रयोगेषु यत्रानुकूलइति
भावः स्पष्टशाहृइति कालवाच्यर्थंप्रकृतेनत्वर्थोविशेषपरः शाहृशक्तिस्वाभाव्यानमेवा
हृ उत्तरपदार्थप्रशंसाइति उत्तरपदार्थभूतोप्रशंसामित्यर्थः अपीविषयनायोगेको
शमिति फलितोविषयशाहृस्या नहालिंगमास्तुलिंगानिर्देशः उत्तरपदार्थप्रशंसाया
अपीविषयनाश्राहेति पाठेनरं क्वचिदस्ति उभययापि अपीविषयनामिति फलितो
र्थः स्वनयरद्रवहृत्यप्रकाशमन्त्यानेप्रत्नवतहीनेचवहृइति प्रादिसमासः अनुगतेरहो
क्तिमिति त्यादिबहुब्रीहिर्वा नसवहृसमितिनमंनइहृष्यतिविग्रहः परेणानधिगम्य
मित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्रागबहुव्रीहिर्ग्रहणे कर्मव्यामितिवार्तिकोक्तेरिति भावः किमः
क्षेपे क्षेपग्रहणमिहशक्यमवक्तुं प्रतिपदोक्तपरिभाषया किंक्षेपे इति विहित समास
स्यैवात्रग्रहणात् किंराजाइत्यादि किमत्रप्रसे षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा नञ्नस्तु १२
रुषात् नञइतिषष्ठीसमासः नञः संवेधोयस्तत्पुरुषः बहुवचकत्तसादित्यर्थः अप

यमिति नस्तादिन इति टिलोपः अथ यथेनङुसकमिति क्लीबत्वं अथ यथैवर्त्तन इति अव्यया
वोव्ययीभावः सकलसमासान्तासाधारणाः समासान्ताः अलुक्प्रभृतीति प्रसज्यप्रतिषे
धेयं स्वेच्छया दिव्यादिनाथो भ्रमो लङ्कु न भवतीत्यर्थः लोकान्तक इति समासप्रयोजनमेक
यवयमेकस्वर्यं विपाषण्ययोगाभावश्च किं च लोकान्तकस्याप्यन्ये लोकान्तकाः लोकान्त
कायाः लोकान्तकेभ्य इति समुदायानन्तात्यति रपि प्रयोजनं नच प्रीत्यमिकसमासिकल
कान्निषेधेन च विनार्थिका ह्यान्यनादिनति मिनोलकडवीव इति पांक्ते स्वेच्छयापाविति शास्त्र
स्येकत्वाद विशेषणस्य हृदयस्यापि इति षेधाभ्युपगमात् इह लोकांतिके इति समासशास्त्रप
ठिता एव लोकायोगटत्वेन नन्वकरणेन लोकाल्प सूत्रपठिताः समासस्य पालुकि प्रसक्ते
विधीयमाने नाल्पकशास्त्रेण समासशास्त्रापठिताः नामविलंबनतोऽस्थिता व्याश्रिता
न्यात् लोकांतिके न्यत्र त्वर्थग्रहणादन्यात्यपि बहुनिगदत्वेन नन्दु नन्मनतासितिप्रयाद प
वमिति द्विवचनवद् बहुवचनानानां समासोनेषनिश्चनभिधानात् नेन लोकाभ्यां हुकेभ्या
दौ भावयमेकः पाशाणीति प्रतिनमेवसाध्यगुणानिहगुणाभिधानं लोकान्तं अप्रयोगीनमेत्र

न॰ बो
१९७
17

साध्यत्वमिति इत्युणाभिधाने शास्त्रमिति याल्लकानां व्यवहारः ओमसहदो नमस्कृतमिति कर्तृ
करणे कृतेति समासः कथंनहि सननने धानमोहन मन्यन इति भावविः अत्राहुः घनवन
न इत्यस्मात् घञर्थेकविधानमिति भावेकप्रत्यये नदेनेन षष्ठीसमासा अयणानुदोषः
नियतकेवलपदाधिका भवनदेनविधिनत् नरपदाधिकारे नथावैतेशतनमेति न्तनीया
याग्रलङ् भवतीति नूर्यटहृत्यादाग्रं ततमपदोणाधिकारे इत्यत्र इहकाचित पञ्च इहकृतमि
ति भाष्यादाहरणाहृतः तपदाधिकारेपितदेनविधिप्रवृत्तेः ननु घति जनुर्जनन तज्जन्मानी
त्यमरः आत्मनायचम इति न्तनीयेति योगविभागात्समासः इह च कृत्वादिनात्मद्यमार्थेन्त
नीयेत्येके आत्मना कृता पंचम इति करोति क्रियापत्तासेत्यन्ये बहुव्रीहिर्वायम् इति एकस्या
मयाधिकभेदपरिकल्पवर्तिपदार्थेन मन्यपदार्थेन चविवक्षीयमिति भावः वैयाकरणा
व्याकरणे भवा वैयाकरणी अण् गयणादिभ्य इत्यण् साम्राज्योवेति कर्मधारयः आत्मन
इत्येवेति इहात्मनु इत्यनज्ञवर्ण्यैवैयाकरणख्यायां चनर्थ्या अत्वमिति ख्याख्यानेनवरस्य
त्वत्तरस्तत्रेत्यङ्गे शाक्यमित्याहुः आत्मनेभाषा इति यद्यपीयमाख्या अष्टाध्यायां नास्ति न

५

याधिधानपाठेस्तीतिभावः प्रकृतिविकृतिभावे विरहाद्वेयनाधिस्यात्ीतिवन्समासाभाव
माशंक्याह योगविभागादिति इहान्लारिवाधिर्ममर्थ्यादपिसमासस्त्ववच्चः परस्यववपर
घाहूस्यवयावनथी नस्याग्रलकस्याद्वैयाकरणाव्यायोगविद्युधि स्थिरणाह्रोपनतिरः
धिधिवेन्योणादिकः किरप्रत्ययान्तस्तिष्ठौनिषमः सान्यदायोविति निषेधेप्राप्तेववना
रंभः गवीतिवचनादेवेति नवल्लकेवाधिन्नापरत्वादेननवाद्यावादेषोहलदेनान्समम्यो
इन्येवालक इतिप्यनीतिवाच्यं ग्रेनरंगानपिविधीन् वहिरंगोलुग्वाधत इति लुकोवलीय
स्त्वादितिभावः हृदिस्पृशातिहृदयं पवेदिवंवास्पृशातीतिविग्रहः घ्नलुविधिसामर्थ्यात्कर्म
णिसप्तमीकर्मणोधिकरणत्वविवक्षयावा ग्रविकटोरणाइतिसंख्यानेकटितिकटप्रत्ययः
उरणोमेषः विपेचविभाषावेध इतिवचनेनः हस्लेबेध इतिबहुव्रीहिरयंनत्पुरुषेन्तेनास्तिह
वप्रातिषिद्धिनिवृत्तमाणोनतनिषेधेन्याहः यपत्व्य इति दिगादित्वाद्यतिगर्गुणे वंनादेशः प्रा
वानः यनस्यानेनेपठिन्वा ग्रमुजरन्दाहन्ते नवाकरविरुद्धंजेवचेववमतव्वं ग्रमृतजः ग्रम
वरइति स्पृगेमपिष्टच ग्रप्तमेसोमा ग्रब्रवीदित्याज्यभागमेत्रोस्तः नत्रसमपाद्दास्तीति

नह्यत्राज्यभागयोरप्यस्मत्समस्ते प्रावान्तमनिष्ठितिपठित्वा अप्यस्मत्निविन्दुदाहृते अत्रके-
न·वो· चित् आनन्त्येन तदनुकरणमाहुः समस्येनेतनवा आपेसमस्यंनानन्त्यमाया अभावेनमन्तवे
वद्दलेभः अन्येनलुकः प्राप्तिवेननास्तिसमस्यभावान्यथावमनिष्ठितिप्रावोक्तः पाक्षव
३१५ पुक्तः नचसपदेभाष्यनहृष्टइतिवाच्यं अनिष्ठितिपाटस्याप्यसिन्निविन्दुदाहरणस्यव
15 भाष्यहृत्यादिपुस्तके पुहृप्यमानत्वेन मन्त्रष्ठितिपदस्यैकक्कस्यदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च अस्य
वामीयकथापुभीयमित्यादाविवलौकिकत्वेपसहृतिवदनुकरणमित्यातिदेशाप्र
हृत्यैवहृस्सिद्धेरित्याहुः नेत्यसिद्धचक्रवंपइति नन्पुरूषरन्पुगुहृत्वेसन्पुरूषपवायेतिषयः
वद्भ्रीहेलवयेववविभाषेतिविकल्पएव पथपनोहरइतिपथेपनमनाहृत्यहरतीत्यर्थः
षष्ठीवानादरषष्ठी देवनामितिमूर्धाविहि देवानांप्रीतिजनयतीतिदेवपशुत्वादिति मनोर
मात्वयंभावः ब्रुलत्वात्तद्वहिर्नत्वात्स्नात्समावर्त्तेस्मावर्त्तेमूर्धाविलेनयागकर्मण्युलिङ्ग
नः पुरोडाशादिमदानद्वारादेवानामन्येनप्रीतिंजनयतीति ब्रुलत्वाभितस्तन्तत्यानेषा
यागायनुष्टत्वाभावादतोगवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्धाविषयवदेवपशावरइतिपायपुष्टेति १८

भूतपूर्वं षोपधस्य भूतः षोपः यद्यपि षोपधम् धातुस्सकारान्तः गौर्लिंगं चिह्न षोपधत्वादिति
मरप्रयोगात्तथा षीडोनीयादित्वादेणादिके मप्रत्यये मकारान्तो यस्त्वेवन्यायव मंत्रः।
यस्यान्तर्गतः प्रकृतम षोपधमिति चिह्न षोपधत्वादिति पाठे षोपध धातुस्सकारान्तमषोके
वतास्तीति वौप्यप्वभूतः पुत्र इत्यादावपि बहुव्रीहिश्रेयोपधमीत्रद विविशेषणांताम
ताः मातापितृभ्यामिति सूत्रे समासे गुणे संग इत्यत्र समास इत्यनुवर्तितस्य पदषोपस्य स
मासे विवक्षिते वा कैयकल्पिकमपि षत्वं तेन यथे: इत्यकासमासः डाकुपदकृत्समोवः मषो
पायां कुप न्वृचिलवसनेचेलड्डितिपचादौ चिन्त्यत्वन्नेङ्गीवर्धप्रत्ययेच्छितिनो ग्रहणे
मामवयवदादिकाले प्रत्ययग्रहणेन देनग्रहणे नास्तीति ज्ञापयितुमिति भावः ब्राह्मणि
न्येतिजातिश्वेतितिष्यानमिलादिपितिनपुंसवद्भावः चेलीतिपचादौ चेलडिति पाठात्
डित्वादिति डीष् आमलकीति आमलकी अवलीघाहोत्रेतामिति स्त्रीलिंगो नपा उकारादयः
षोवः सचेड्डिये स्याद् यु कुंभेनेति उपलक्षणमेतत् भाविनं पुंस्केप्यपि मे दृष्टं वप्यने इत्या
पायताद स्त्रीनरेति इ गोनः पराया नदीति ईह्नोः केवलायोरपि नदीसंज्ञा प्रत्ययमाहच

नृ॰बो शीलेवेषाञ्चेऽऽणेनपववनिर्दिष्ट इतिभावः नन्वेलेवेग्रहणमेव व्यर्थं स्यात्‌ णग्रह
णेनैव सिद्धेरित्यत आह त्वांयकमिति अत्र पववयरूपकल्पेषु तदेतद्ग्रहणेन नि व्याख्यो
३१६ ने सोढार्हमिति ब्राह्मणादिनाष्यञ् नड्वणासिद्धेत्तत्र इत्युभयपदवृद्धिः पादस्यपद
४६ उत्तरसूत्रेयद्व्रहणं पदेन्यपमदेनः सौत्रोविभक्तिलुक् नदाह षट्पदेषुषादइतिनेनपद
गइत्यादिसिद्धं पमाऽइति वित्यउनत्र षष्ठीतिपन पश्वमितिपादाद्यौभ्योवे नियत पूर्वैस्मृ
त्रे ष्यान्यादिषुप्राणं गसैवकरणात्वसंभवादिहाषितहूचनपववयादषड्ढोमहत्वमेनप
विमाणवचनः नेनद्वाभ्यांपादाभ्यां क्रीतं द्विपात्‌ त्रिपाद्यमित्यत्र पतपादमोषेतिपति
पदादेशोनभवति यतनत्र हूतिरव दत्तग्रन्थयोः स्पष्टं यत्काषीति सृष्यमानानाविनिणि
तिः पद्वृत्तिरिति कर्मणिक्तीत् ऋचः पाइति पास्यन्यायसेदमनुकरणं लोमादिषुपा
दषाहूस्यपादाभावान्मत्वर्थीयेणासंभवतीतिभावः ऋचइतिसंख्यैकवचनाच्चवी
साचामिति शाहू उदमेयइति साहू षपानुरूपस्येपसंज्ञा उदमेयं इतिसेलहनेपिषइति १५
णमुलउदपि इतिउदकेदीयते अस्मिन्निति विग्रह कर्मण्यपि करणेचेतिक्विन्मत

किं प्रत्ययः उदकं मेघ्य इति द्रवद्रव्यं संसृष्टाः सक्तवो मेघ्यः उदकेन मेघ्य इति विरहेऽन्त
नीयेति योगविभागसामर्थ्यादिति ह्रस्वदन्तः भ्रुकुंसीभाव इति कुर्यादिचिडाग्निति च्वन्तत्वाति
पात्यन्ते व्यवयवं भ्रुकुंस इति भ्रुकुंसस्य भ्रुकुंसस्येति न नेकारान्त्यमरः नेङ्गी प्रमी
ला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटी स्त्रियामिति च पक्षे न ह्रितिव पके तिल्लप्र षष्ठीकं न दाह पक्षाद्व
स्येति ह्रस्वविधानमस्य टावेन पक्षो पठ्यन्ते न केवले स्वभावेन पवङ्कुस्त्वादतो व्या
चष्टे पक्षस्या ग्रामणिमित्यादि ष्यङः इहान्तरूपक पदेन पूर्वपदमुत्तरपदे वा लिप्यते तत्र
ष्यङा पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्तग्रहणमित्याह ष्यङन्तस्येति पुत्रपत्योः रूत्तरपदयोरि
ति पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति व्याख्याने न कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यादावति प्रसंगः स्यादिति
भावः संप्रसारणस्योत्तरपद इत्यधिकियते पलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तनेनेदाह दी
र्घः स्यादुत्तरपद इति हलः इति दीर्घो न प्रवर्तते न प्रत्ययस्य लुक्कालुप्रसेनोगसंज्ञायाश्च
प्रवृत्तेः कौमुदगन्ध्याया इति कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्यं तस्यापत्यमित्यणि कु
ते ऽणोऽजो ष्यङादेशः यङ्श्चाप् ननु कौमुदगन्धीपुत्र इत्यादावि को ह्रस्वो ङ्यो गालवस्ये

वै॰ बो॰ निरूढत्वेन भावे दीर्घविधानेन पदे स्याव काशाभिन्नत्वाह व्यवस्थितविभाषेयमिति नेह ति
सेप्रसारणमित्यनेनार्थः अतिकारीषेति कारीषगन्ध्यामतिक्रान्तो अतिकारीषगन्ध्यक
२१८ स्यपुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृकरणे कृतेति तृतीयासमासः पक्वेष्टकचितमिति प
दाधिकारान्नदंतविधिः प्रवर्तत इति भावः मालभारीति मालां बिभर्तीत्यर्थः सत्यजा
नाविति णिनिः हारिषितिपाठेऽमरं कारे सत्यागद अकारिष्य दित्यतो नुवर्तनादाह
सत्याद्विति सत्यंकारः शपथ करणं अगादस्य अत्यादशाय व्य इति वेवाचित्वा
परत्वान्मनेव अ दे गारौवेयः अस्तकारोभ्युपगमः अस्त्विति तिङः न प्रतिरूपक
मव्ययं धेनुंभव्येति भविष्यतीयं धेनुरित्यर्थः भव्यगेयेति निपातनमाकर्तरि कृत्यः
धेनुर्भव्यासौ भव्याश्चेति विग्रहः गोतनमस्त्रतो स्तु अयेतु धेनुं भव्येत्यत्र गार्ध्यवान्त्यम्।
तिवाच्ये लोके पृणा इति पृणाधातुः प्रीतनार्थः पृणातिः पूरणकर्मेति न इकारदन्तः
पुनम्याथाभित्य इति अम्याधेयसमीपं समीपेन तर्हि समनभ्याशो यतिस्तु धातास्तृणं व
इतिरणः कापृ अग्न्याद्यमिंधे इति कर्मण्युपपदे उपपदसमासः एवमग्निमिन्धे धितोल

गिलस्य गिलघाहेउत्तरपदे अगिलन्तमित्यर्थः तिमिंगिल इति मत्स्यविशेषः गिरतेर्मू
लविभुजादित्वात्कः अचि विभाषेति लत्वं गिलगीलेचेति गिलेगिलमीति गिलगिलः
तिमीनां गिलगिलः इति विग्रहे इदमात्र्योरात्रिः कृति उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन त
दन्तग्रहणाभावेपि रात्रिशब्दान्तस्य तत्रकृतोसंभवात्क्रुदन्तं उत्तरपदे ग्रयं विधिरित्याशये
नोदाहरति रात्रिंचर इति यद्यपात्रारात्रिवे नात् पचलादिः संभवति तथापि विलंबितोप
स्थितिकत्वान्नतनवटसत्त इति भावः नित्यमेवेति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः रात्रिंमन्यम इ
ति आत्ममानेखश्चेति खशाखशः सार्वधातुकत्वात्श्यन्नित्येरेशयन् महद्रूपेति सहेत्वे
तिकत्तिपृथिव्यामपिवनोत्तरं शा इति निषेधात् डीबोन समासेमिति अनेनवचनेनाव्ययीभा
वः अव्ययीभावे वा काल इत्यत्र कालपर्युदासाद्ग्रामाभि संभावेशंप्रयानग्रहणे द्वितीये
अप्रधानोयः साद्वितीय इति लोक प्रसिद्धं उपाख्यं प्रत्यन्तेनद्विम मत्सुमेधेनदाह अन्तुमेय
इति सराद्धसीकेति नह्वनश्चेतिकम् योगोविभज्यते इति एतदर्थमेव छंदसमापिसमा
नस्यछंदसीति सूत्रमिहोपन्यस्तमिति भावः बहुव्रीहिरिति तेनेनवोपसर्जनस्येति सह

न वो।
१८
18

स्य सभावः प्राप्नोतीति भावः सज्योतिरिति समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः यस्मिन्ज्योतिषि श्राद्धादि
त्येन तत्र समरूपाणामेकशेष इति लिंगात्किन्न बहुव्रीहिरपीति हरदत्तः ब्रह्मचारीति ब्र
न इति णिनिः सब्रह्मचारीति समानो ब्रह्मचारीत्यर्थः ब्रह्मचारिणश्च समानत्वे ब्रह्मणः
समानत्वात् न त्वत्र समाने ब्रह्मणीति ब्रह्मचारीति कर्मणि नोऽर्थः नीर्थये ये इत्यकारेण विव
क्षितः प्रत्यय इति विशेष्येण व्याख्यानात् लभ्यते तेनैव यस्मिन्विधिरिति तदादिविधि विना
हृ यादौ प्रत्यय इति विवक्षित इति उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावोऽन्तरंगः समासप्रकृति
कस्तद्वेलायां प्रत्ययाः अन्तरंगस्य परत्वेन संभवतीत्याशयेनेदमुक्तं सोदर्य इति समानो
दरे शयित इत्यर्थे प्रत्ययात्प्राक् समानस्य सभावे कृते सोदराद्य इति यः सभावाभावपक्षे
तु समानोदरे शयितडो वोदात्त इति यति समानोदर्यः सब्रह्मसदृशा इति समानान्ययोश्चे
ति वक्तव्यमिति दृशः किमक इत्यो दीर्घ इति ग्रदसः प्राप्ते कृते सवर्णदीर्घ इत्यर्थः यत्तु
पूर्वोत्तरोदाहरणान्यपि भीरोः स्थानमिति विसर्जनीयव्यवधानात् षत्वप्राप्तिरासी १८।
ज्योतिषः लोम इति इदज्योतिः सोमो य इति प्रत्युदाहरणे मरुद्भिः यतितिस्तायामिति सवर्णा

मायेन गणसूत्रेमेमनत् एवं नवत्राद्वेन्यापि विषक्तेन इति चर्नस्यासिद्धत्वाद्भुकारेणव्य
वधानमस्तीति भावः अथ ह्यात्र न्यदाधीतिन्यादयः कर्मधारयान्नाये तिषय इति पतन्त्वा
षष्ठीन्त्वीयास्यस्येत्येवासिद्धं निपातिन्त्वनज्ञापनार्थेनात् द्विर्न उपाध्यानालभ्यत इत्या
द्रष्ट्रौच अनतासषष्ठेमिदं वार्तिके क`` दिभ्यो ढकनिति निर्देशो नैवासिद्धं कार्यप्यमिति
कल्पितः पंचात्रिक भूत भूरिति समासांतः पथ्यः संख्याव्ययादेरिति निषुंसकत्वेत्र
प्राप्तविभाषेति षाषदर्थे इत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः पृथ्वादव प्रकाराल्लति यादिशा
ह्रोक्तिन व्यवस्थावचनः यथोपदिष्टपरानर्थकयादि निभावः शिष्टविति अथ्यारलभ्य
मिदं यथोपदिष्टमित्यत्र यथार्थे अव्ययीभावः उपविशिष्टोच्चारणक्रियायानिषिद्धो
रूपदिष्टामीत्यर्थः एवं स्थिते कालिनमाह यथाज्ञातिनातिनथैवेति समासपदावि
षयमिदं उत्तरपदाधिकारात् निरुक्ताद्धि शास्त्रसिद्धानामसमासपदानामनाद
योबहुलमित्येव सिद्धेम्य यद्यपि समासविषयकमेवेति नियमानप्रयुज्यते हि स
शाहूयोरपि भावोकार्वकायामदाहत्यनामथापिनकाविकायां यथाशाहूयाम्राहारे

नवो॰ णरष्टांत प्रदर्शनार्थं नयोरुपन्यासः कृतेनानन्न प्रकृतमसूत्रदाहरणेनेति नियमोक्ति
स्तम्भगेवेत्याह: वर्णागमादिति हेतेनप्रत्याय चिसगागमः विपर्यादिति हिहेत्लपवाय
३१५ चित्कारयोः स्थानव्यत्ययः दिकबहे इति वार्त्तिकमिदं डरोदाघाती ग्राम्यपेयं विलति
19 भ्य इति दाघाना धाद भेति त्रयोपि ईषडस्माद्विति खलप्रत्ययान्ता इत्यर्थः हृत्लीनिमत्री
नेमामते हृलीशाहृतिगणोयमिति तेन लुपेद वषपमः कृत्येनेकाममनसोरपि समो
वा हितनतनयोर्मासस्यपच्चि पुडपचोरिन्यपि संगृहीते कृत्यानेउत्तरपदे प्रवषपमः ग्रे
नेपुमान् लुपेत् प्रवषपगंतव्यः प्रवषपसेव्यः नयानमः कामनसोपरतः ग्रेनेलुपे
त् गंतकामः गंतमनाः समोहितततनयोरनेवालुपेत् सहितः संहितः सततः संतत
तः पुडूयन् पततत्यरोपः पचयानः नास्मिन्नयरेयासम्भो नेलुपेत् मांसपचनं मांसपाकः
वरुसंयोगांत लोपोपि शिष्टेव्याकरणान्तेनेतिवाच्यं संहितानिनिनेन द्विगुणाकर्म इत्या
दौ प्रवग्रहेदीर्घोन भवतीति सूत्रापायमनेनत्वयंति प्रयिकारोयमिति तेन विभाहितेव १८
त्याहोपदकालेह्यचोमस्तिन इतिदीर्घोनेत्यादि प्रयोजनामृतानि नहि हृतिणाहवे

पतेद्वृत्तवर्त्तिने वृषुमेचने व्यपनाउनेकचदीर्घावद्द्व मर्दछोणनन्न विंसारेकिवेनेछिति
यज्ञरपदेछिति शोषः नेनदिवसेषु रुगिन्यादौनातिप्रसंगः उवैनदितिसंपदाविना
क्रमेणाछिमिति वर्नमेरुतिनो हृत् प्रवर्षनीतिप्राहृट् मर्मणिवि ध्यतीति मर्मावि
त् व्यायेग्रहज्येति संप्रसारणंतिरोचने रुतिनीरुक रुर्तिं सहने रुतनीषट् पूर्वपदादि
ति षत्वमिति हृदद्वः सहेः हतननाभ्यो चेन्यत्र सहेर्तिनियोगविभागाच्चकारस्यानु-
क्रमस्तद्वयाहेत्यन्येसद्धामादेशाकृतिगणत्वादित्यपरे पवितनोतीतितनुगमः बा
वित्यत्रगमादीनामितिवाच्यमित्युक्तेर्नलोपः वनेपुरगाव्यन्पयेनेवहुसर्थेप्रथमे
त्यादि वनशाहूस्येतिपञ्चपदेतिकृनदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एवपरस्यणत्वमित्यर्थः
पभ्यो वनस्यैव णत्वंनान्येषामिति विपरीतनियमशंकयनतनभवतिबलादन्यास्मिन्नु
त्तरपदे पुरगादीनांदीर्घोनत्वासंभवात् नियमाघ्यमिदंग्रयभावः पुरगामिश्रके
तिदीर्घनिर्देशा दसंज्ञायांदीर्घाभावेन संज्ञायामेवणत्व मितिफलितं एवंच पूर्व
पदात्संज्ञायामगः इत्यनेनैव वर्णस्यणत्वेसिद्धे पुनरपिकृतदीर्घस्यणत्वविधौनिर्दे

अ.को। षोतिनियमार्थमप्रवृत्तेति विप्रकृष्यर्थ इति संज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यप्रवृत्तेरिति भावः न
चपुरगाग्रहणमपि विप्रकृष्यर्थमेव गकारव्यवधानेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्राप्त्यभा
१२। वादिति वाच्यं ``गा इत्यस्य पंचम्यन्तत्वे स्वीकृत्य गोनानापूर्वपदात्परत्वेन तेनेति व्याख्याना
20 त् पुरगामात्स्यत्वाकारादेगादेग दति निषेधस्याप्रवृत्तेः अतएवगा इत्यस्य ऋगाय
नमित्येक मिश्रकाहरणमित्यण गयणादिष्य इति निर्देशाश्रयेणेनत्वमित्याख्यानमा
करे पुरगावनमित्यादिनैकविशेषस्य संज्ञा अमिपत्रवनमिति यम्योपवनस्यैवेति
विपरीतनियमेन णत्वमत्र दुर्वारमिति भावः समम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थ एनभीवा
दाह प्रथमेति किंशुलकादिनामुदाहरणमाह किंशुलकागिरिरिति आदिशब्दाह
ग्राम्लान्तेजनागिरिरित्यादयः किंशुलकीति किंशुलकागिरिः शाल्मागिरिः कृषीवल
इतिवलः कृष्यासुतीत्यादीनामवर्थे वलच् अमरावतीति मात्मधापांश्रेति संज्ञा
यामितिवा मतो मेस्य वः पञ्चाऽत्र मस्योमरपदत्वासंभवादाह यमेनटति निषादश्चत १५
पुलिंदो मनुष्यजातिः निषीदन्त्यस्मिन्पापमिति निषादः हलभृतिकरयत्र कथेन

ह्नि दौवारिके प्रतीहारपर्यायप्रयोग इति चेदत्राह । प्रतिहारो द्वारं तान्यस्यानाख्यास्यामिति प
कृचिनीक इति शेषाद्विभाषेति कप् दंष्ट्रीति वार्त्तिकदीर्घत्वेन । पक्षे केचित्तु ह्रस्वत्वेन प
ठिषा स्यादेष इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुस्तेन तु तत्पुरुषे ह्रस्वादिति काशेपतिना लक्ष्यपा
ठस्तत्तार्थ इति भावः वनस्पतिस्थो वनस्य णत्वमुदाहरति शारीवनमिति ननु वानस्प
त्यं फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यमरकोशात् यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स व
नस्पतिः स चोडुम्बरादिः शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पप्रलोभयस्त्वादेषोणत्वमिष्टक
स्यमिति चेदत्राह । वनस्पतिशब्देनात्र सपलहाने प्रत्रचलपिण्डकः । वृद्धिस्तत्र
स्यं भाष्यलिङ्गेन तत्र हि व्यक्तिवचने किं शरीषाणां महत्त्वं भवेऽयमः शिरीषस्तस्याव
ने शिरीषवनमित्यत्र णत्वं कर्तव्यं वनस्पतिसमस्तनिर्देशपतेन्तुक्ते न च शरीषाणां
वनस्पतित्वं संगच्छते नान्यथ्येति दिक् द्युजन्त्यजत्यमेवेति वा वाक्यन्तविभाषाश्रय
णादिति भाष्ये उपयिनान्यामि प्रतिषेधमाह इरिकादिभ्य इति यनदपि व्यावास्यन्तविभा
षाविज्ञानादेव सिद्धं उपधीनगार इति इहउपधीशब्दस्य ह्रस्वत्वं वाचि पुंभक्तः कर्मणि लुङि

न·बो· तिकृत्यल्युटोवहुलमित्यनेनवाभाव आदेशार्थः आंवभइत्यप्राप्तविभाषात्तीरपा
णमितिपीतिः पाजंल्युडेतिनपुंसकेभावेल्युट् पीयतेअनेनेतिपानंकरणेल्युट्
१२। क्षीरस्यपानंक्षीरपानं गिविनयादीनांवक्तव्यमितिशेषः संज्ञायामप्राप्ते असंज्ञायाम
प्राप्ते उभयत्रविभाषेत्याहुः माषवापिणाविति वल्लभमाभीहणा इतिणानिः ब्रीहिः
वापाणीतिकर्मण्युपपदे उत्तरपदंयादिति इत्यनुरोधेनतत्रव्याख्यायतइतिभावः ग
र्गभगिनीति इहभगिनीशब्दउत्तरपदंनतुभगिन शब्दः अत्रचव्याख्यानेनुमग्रह
णमेवज्ञापकमिति प्राचांमतआह अनपवेतिनङक्तेज्ञापकं विघटइतिकिंचेति प
विपक्वानीति उमतिचेति नित्यंणत्वंप्राप्ते पकाग्नत्रप्राग्व्याख्यानमपिकरणानुरो
धेनसार्थनेहणाहनविति हत्रेहतनवेतौब्रह्महभ्रूणेति क्विपहविमाणीति अनेनैणा
नोन् क्विपुष्यतिकारकोपपदानामित्यादिनासकुत्पते: आवयमामानुकारोनतत्र
रपदंतत्वान्ङीप् क्षीरपाणीतिपिवति कर्मण्युपपदआतोनुपसर्गइतिकः अनेनैव २०
इतिलोपः रम्यवितणति रम्यषष्ठाशौ विश्वेतिविग्रहस्तत्रआहोता ह्रियानन्त्रनवी

गिनौ विभक्तिमाश्रित्य विशाहृस्य पदत्वमप्यदत्वा वापीतिणत्वनिषेधः स्यात्तेवं उत्तरपदत्वे
चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधन विशाहृस्य पदत्वाभावात् स्वादि विध्यते
नत्वरम्य विशाहृस्यैव पदत्वं नत्व विशाहृस्य यस्मात्स्वादि विधिरस्यैव पदत्वाभ्युपगमात्
एवं चमत्वनमूणामित्यत्रणत्वेनतिर्वीयमेव नाभिपरतः मृशाहृस्य पदत्वाभावात् उमा
तिच अनेकान्तत्वरपदार्थे आरंभः काविन्यव नत्वमृत्रिवत्वे यास्मिन्विधिरितितदादि
विधौ क्ववर्णा युत्तरपदमेव इति कामिणामित्यादावयं विधिः स्यात्तत्वव हयुमेणेत्या
दौ तथा च मत्वंवंन निर्देशः आवश्यक इत्याह कवर्गवतीति पदेन व्याख्यात इति
तिमित्वतिमिनौ मेध्यपदे सतिणत्वेनेत्यर्थः मापकुंभवायेनेति मापकुंभं वयती
ति कर्मण्यण् उपपदसमासः चत्वरंयोगेनेति चत्वार्यंगान्यस्मिन्ते प्रयोग इति मत्वो बा
मायां विग्रहीतेनदयुक्तं उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधा
देशशाहृस्यापदत्वात् तस्मादंगानांयोगांग योगश्चत्वमंगयोगा इत्येव विग्रहीतव्यं
नचत्वरंगेन योग इति विग्रहेऽप्यंगशाहृउत्तरपदंनेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोनप्र

नू. बो.

१२२

22

त

वर्त्त इति शंक्यं न स्य पूर्वसमासस्यानुत्तरपदत्वात् उत्तरपदत्वे चेति प्रतिषेधवचनसा
मुत्तरस्य समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्त्तव्ये पदाभिमे प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्त्तन इत्यर्था
भ्युपगमाच्च नकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपः प्रादिभ्यो जातस्येत्यादावुत्तरपद
ग्राहे न समासचरमावयवमात्रं गृह्यत इति तत्र प्रत्ययलक्षणग्रहणं भावेपि नक्षा
तिः इह तूत्तरपदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणग्रहणमिरपिदिना एवं च माषकुम्भवापेनेत्य
त्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः कुम्भशाह्वः कुम्भपरिमितं धान्यं भाक्तः माषाणां कु
म्भवाप इति विग्रहे तव्यमिति तव्या केचिन्मनवदादिविधा विन्यत्र पदान्त विन्यर्थे
पविकल्पपदव्यवदाने इत्यस्योदाहरणे मनोरमोक्त विग्रहेसंगमयति तत्र तथास
ति पदान्तविधावित्येव रूपेण न पदादिविधावित्तिदिक् किंचोत्तरपदत्वे इति वचा
नस्य पदान्तविधौ वर्त्तव्ये प्रतिषेध इत्यर्थाभ्युपगमे परमदण्डिना विति ङमो ह्रस्वा
दाचीति सूत्रस्य मनोरमाग्रंथेनैव विरोध इति लम् अनदिन इति व्यापकस्य पदस्य
तद्विन स्त्वेत्यतो न भवति तदा निषेधः आर्द्रगोमयेणेति इह गोपाह्नः पदे उत्तरपदत्वे २१

घेतिनिषेधोऽत्र न शक्यः गोमयपाहृस्थोऽनवपदत्वात् गोपाहृस्वस्वादिषु पदत्वात् गोष्प
दं प्रसेविते गोष्पदपाह्नासंभवात् नञ्पूर्वकमुदाहरति अगोष्पदानीतियमासंचारोप
त्रनैवसंभवति नत्वापि सुडागमार्थमास्तिर्वत ग्रहणं आन्मपायनायेति कालेत्यापया
रीवहेपरत्वणायदृहिः एणयवेत्यर्थः आश्चर्यमिति आङः परस्पचेरः सुट्चौरताडि चाम
प्राविनियत् विष्किर इति हविदेष इत्यस्मादिगुदेत्यादिना कुटेन विकरणग्रहणेनाः
ह्येवेनिर्वाधम् ~~नस्मात्पीतिविकारण पाहूस्मात्पीत्यर्थः~~) कप्रत्यये सुडागमः अनेनति
पात्स्वस्वेषत्वे नपरीतिविम्पइत्यनेन किरग्रहणमिति विष्किरः शकुनौ विविरो विति
हूतिर्ग्रंथेयाहः सूत्रपाठेन विकरणग्रहणेनास्येवेनिर्वाधम् नस्मात्पीति विकरणपाहृ
स्यापीत्यर्थः कषेरेवकषेति कषायानोरेवकपापाहृतिष्ठमइत्यर्थः आनेनेति प्रति
वपाहृत्यत्र प्रतिगमरूपसर्गीनत्र कषापाक्रियायुक्ताः इदंसप्रत्येवेतिन्यायादितिभा
वः प्रमंत्राथमिति मेत्रेत्वङ्गस्था चेद्वानवपदेमंत्र इत्यनेनैनवसिपतीतिभावः मस्कर
मस्करपाहृादितिनामप्रत्यर्थी येनैवेष्टसिद्धौ मस्करविग्रहणं परिव्राजकपर्यायप्रयो

३२२

योगाय घास्यादित्यो वमर्थे मिन्याङ्ः कानीयमिति ईषदर्थे इति कादेशः पारस्करः इति पारं
न·बो· करोतीति विग्रहः कृञोहेतता ·· त्प इति वः किंक्षिपेति किमपियते इति विग्रहे आतो
नोनुपसर्गे कः टापू निपातनात्किमो द्वित्वं पूर्वस्य मलोपः सुट् षत्वं च किंकिंदथानी
३२३ ति विग्रहात् मनेनवीप्सायां ·· ·· सिद्धमन्यत्निपातनादेव वस्तुन स्तं हठिशा
द्वापनेकथं चिद्धृत्वापद्यन्त इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः न हूहत्येपोविति गणसूत्रमेत
न नादिति नलोपश्चेत्यत्रेति शेषः प्रापस्येति गणसूत्रमेतत् प्रायः पापं विजानीया
द्विजेनस्यविशोपनमिति स्मृतिः आकृतिगणोयमिति नेघानान्यापाणिपरघ्राना
तिकार्याणीत्यादि सिद्धं इहस्त्रप्रपेति वाच्यं च मेति तैयोगविभागाद्वा समासः न्दजदे
त्वादि कृतघाह्रस्यपरनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् इति सर्वसमासाश्रयाविषयः
श्रीयतां व्यनमोनमः भूयात् ।। ।। ।।

(23)